

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1986–2013 РР.)

Н. І. Самойленко

Самойленко, Н. І. Соціальна історія Болгарії в українській історіографії (1986–2013 рр.)

Попри відсутність загально визнаного розуміння предмету соціально-історичних досліджень, автор з'ясовує, що впродовж 1985–2012 рр. вдалося зберегти та розвинути набуті у попередній період традиції дослідження довготермінових макропроцесів, окремих соціальних груп та інститутів, соціальної ролі держави у житті болгарського етносу XIX–XXI ст.

Ключові слова: соціальна історія Болгарії, історіографія, нація, соціальні групи, соціальні інститути.

Самойленко, Н. И. Социальная история Болгарии в украинской историографии (1986–2013 гг.)

В статье анализируется освещение украинскими исследователями социальной истории Болгарии (1870-е–2000-е гг.) в рамках самой общей ее дефиниции. Несмотря на разночтения в понимании предмета социальной истории, автору удалось обосновать вывод, что в течение исследуемого периода украинские историки развили традиции в изучении долговременных макропроцессов, отдельных социальных групп и институтов в жизни болгарской нации.

Ключевые слова: социальная история, Болгария, историография, социальные группы, социальные институты, нация.

Samoilenko, N. I. Social history of Bulgaria in Ukrainian historiography (1986-2013)

In the article the main issues dealt with social history of the Bulgarians in the 1870–2000 are analyzed. They are studied in the generally accepted frames of social history field of research. The author makes the conclusion that Ukrainian historians have managed to develop and enrich the previous investigational traditions breaking with out of date stereotypes.

Keywords: social history, Bulgaria, historiography, social groups, social institute, nation.

Інтерес до питань соціальної історії Болгарії не є випадковим. Особлива роль історико-соціального знання у дослідженнях та професійній освіті істориків, економістів, демографів, етнологів та інших представників соціально-гуманітарної галузі є очевидною. Соціальна історія сприяє аналізу минулого та сучасності заради майбутнього. Адже, за спостереженнями відомого французького історика Ф. Броделя, «сучасність ... знаходиться більш ніж наполовину у владі минулого, яке наполегливо прагне вижити. Чи не є минуле через свої закономірності, свої відмінності, свої подібності ключем, необхідним для будь-якого серйозного розуміння сьогодення?»¹. Без знання соціальної історії аналіз сучасних процесів, прогнози соціально-економічного розвитку можуть виявитися позбавленими історичної основи й наукової обґрунтованості. Складність її вивчення полягає в недовизначенні самого предмету². Впродовж XIX–XX ст. діапазон її тематики та методології, а також розуміння її сутності³, які обумовлювалися потребами та рівнем розвитку національної історичної науки в кожній окремій країні, істориками то звужувалися, то розсувалися, й завжди були предметом міжнародних дискусій⁴. Діапазон цих коливань об'єктивно відображав логіку розвитку історіографії від з'ясування категорій соціальних структур та спільнот до наповнення їх все більш конкретним змістом. Він простягався від вивчення становища робітничого класу та інших пригноблених до всіляких неполітичних і неекономічних взаємодій різноманітних соціальних верств та соціальних інститутів⁵. На початок XXI ст. він вже містив інтердисциплінарні дослідження та взаємодії, а також збагатився практикою активного використання методів соціальних наук в історичному дослідженні⁶. Антиавторитарна за своїм характером, постійно вбираючи і перероблюючи різноманітні частини гуманітарного знання⁷, соціальна історія виявилася спроможною інтегрувати і глобальні соціальні теорії, і теорії середнього рівня⁸.

За умов глибоких змін у країнах Центральної та Південно-Східної Європи наприкінці XX в., що трансформували всю систему цінностей, вплинули на стан національних соціально-гуманітарних наук та, зрештою, сприяли ствердженню пріоритету парадигми історичного знання суворой науки про людину, соціальна історія є в адекватно історичній ре-

альності системою конструювання минулого. Загально визнано, що соціальна історія здатна виконувати функції центра історичного знання, тому втрата інтересу до неї співставляється деякими дослідниками з ризиком втрати власної ідентичності для вченого⁹. У цьому зв'язку закономірно, що актуальність вивчення соціальної історії Болгарії підкреслювали учасники III Міжнародного конгресу з болгаристики в Софії 23–26 травня 2013 р.

У сучасній болгарській науці у 90-ті рр. XX ст. – першому десятилітті XXI ст. на тлі значної уваги до проблем, співзвучним з аналогічним у світовій історіографії, сформувалося стале розуміння соціальної історії. Її предметно-тематичне поле пов'язувалося з економічним розвитком, економічною політикою та соціальними змінами, що ними викликані. Інколи термін «соціальна історія» слугував синонімом терміну «історія економіки»¹⁰. В Україні також вирішується завдання інтеграції національної гуманітаристики у світову академічну культуру¹¹, в тому числі й шляхом розвитку соціально-історичних досліджень. Останні ґрунтуються на національному історичному досвіді при зверненні до проблем історії соціальних груп, соціальної мобільності, історії ідей та уявлень, до історичної конфліктології. Традиційно ж базовими концептами соціальної історії проголошувалися масові соціальні рухи, революції та насильство, історичні трансформації, класи, соціальні групи, соціальні інститути, соціальні зв'язки¹². Характерною особливістю історичної науки останніх десятиліть в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема в Болгарії¹³, є нова інтерпретація минулого, відкритість найбільш актуальним підходам, методам, темам світової науки. Соціально-історичні дослідження дозволяють визначити місце та роль національної гуманітаристики, яка тривалий час знаходилась на периферії світової академічної культури, в науковому просторі Заходу, з іншого боку – побачити, як відбувається засвоєння нових, не пов'язаних з марксистськими, стандартів науковості.

Хронологічні рамки статті обумовлені певною спільністю у розвитку основних тенденцій як вітчизняних, так і болгарських історичних досліджень. Друга половина 1980-х рр. ознаменувалася хвилею лібералізації, яка посилилася з розпадом соціалістичної системи. Проте, останній факт призивів до кризових явищ у дослідницькій практиці¹⁴ – розрив традиційних наукових контактів, звуження можливостей користуватися бібліотечними та архівними фондами, суттєве обмеження державної підтримки – та активного пошуку шляхів їх подолання. В Україні перші результати цих спроб стали відчутними на кінець першого десятиліття XXI ст. у зв'язку із утвердженням у працях ширшого кола істориків, у тому числі болгаристів, нового світобачення, не сумісного з одномірним і схематичним ставленням до історичного процесу¹⁵. На тлі формування нової історичної культури в світі¹⁶ у розвитку національних традицій гуманітарного знання в Болгарії та Україні, на відміну від попередньої доби, почала спостерігатися певна дистанція, обумовлена різними темпами та характером процесів постсоціалістичної трансформації. В науку прийшло нове покоління дослідників, соціалізація яких не зазнавала марксистського ідеологічного впливу. При цьому не слід забувати, що, поза будь-якими сумнівами, у світовому науковому товаристві значення інтелектуального спадку К. Маркса для соціально-історичних розвідок було і залишається загально визнаним¹⁷.

З кінця 1980-х рр. українська болгаристика стала на шлях інституалізації. Поряд з традиційними її центрами (Київ, Харків, Львів, Одеса)¹⁸ формувалися нові (Мелітополь, Чернівці, Бердянськ, Дніпропетровськ, Донецьк, Суми, Рівне та інші). Попри те, що питання соціальної історії Болгарії інституціонально не виокремлювалися, їх вивчали на кафедрах нової та новітньої історії, історії південних та західних слов'ян, в Інституті історії України НАНУ. Їх також активно обговорювали на різноманітних наукових форумах (міжнародних, регіональних, регулярних українських славістичних колоквиумах у м. Львів, Дриновських читаннях у м. Харків, Приазовських болгаристичних семінарах, міжнародних наукових конференціях «Болгари Північного Причорномор'я» у Велико Тирново та Одесі). Зазначені фактори не могли не вплинути на висвітлення соціально-історичної проблематики українськими болгаристами. При цьому, безсумнівно, інтерес до вивчення історії Болгарії залишався глибоким і сталим.

Українські дослідники у другій половині 1980-х – першому десятилітті 2000-х рр. неодноразово зверталися до аналізу проблем, які з позиції сучасного історичного знання в межах загальної дефініції – історія соціальних інститутів і структур, процесів та явищ –

виявилися предметом соціальної історії Болгарії. Однак остання, як самостійний науковий напрям, у вітчизняній болгаристичі ще не представлена. Поодинокі спроби історіографічного узагальнення розробок в українському болгарознавстві другої половини 1980-х¹⁹ – першого десятиліття XXI ст.²⁰ не розглядали окремо вивчення соціальної історії Болгарії в Україні²¹.

Втім, в досліджуваний період є можливим виокремити декілька груп праць українських вчених, що предметно та тематично пов'язані з базовими концептами соціальної історії. Пропонована нижче класифікація враховує тематичні пріоритети української історичної болгаристики (на що вже, до речі, зверталася увага²²). Адже саме ця обставина визначала потребу дослідника ставити питання, що входять у предметне поле соціальної історії. До першої групи слід віднести праці, присвячені двостороннім російсько- (радянсько-) чи українсько-болгарським контактам на різних етапах їх розвитку. Стосовно теми, винесеної до назви цієї розвідки, в них систематизовано фактичний матеріал щодо інтелігенції, робітничої верстви, узагальнено окремі соціальні характеристики духовної культури болгарської етнічної спільноти²³. Друга група, разом з іншими питаннями, торкалася розвитку болгарської державності, зміни політичних режимів та дозволяє простежити динаміку соціальних структур болгарського суспільства, окремих соціальних інститутів (перш за все освіти та науки), взаємодії між ними²⁴. Варто також виокремити низку праць, де на перший план висувалися завдання вивчення модернізаційних та постмодернізаційних процесів²⁵. До питань соціальної історії незмінно зверталися дослідники, персоналізуючи різного роду національно-соціальні та політичні процеси в Болгарії впродовж XIX–XX ст.²⁶. До цієї групи примикають також не надто чисельні дослідження, які дотичні до жанру історичної біографістики²⁷. Якщо розглядати хронологічний зріз, то у досліджуваний період українські історики апелювали до соціальних аспектів життя болгарського етнічного соціуму головним чином через загальну характеристику його соціальної структури на різних етапах історичного розвитку, а саме: у зв'язку із передумовами визволення від османського поневолення²⁸, соціальними та політичними кризами між Першою та Другою світовими війнами²⁹, болгарським посткомуністичним транзитом³⁰.

Типовою рисою усіх робіт є спроби переглянути архаїчні або міфологізовані уявлення про історичне минуле болгарської нації. Зокрема, слідом за своїми болгарськими колегами українські історики піддають сумніву тезу про споконвічний демократизм як основну визначальну характеристику болгар³¹, обґрунтовану ідеологами Відродження. Характерно, що звернення до попереднього наукового спадку в працях українських авторів другої половини 1980-х–2000-х рр. залежало від хронологічних меж їх досліджень. В розвідках, присвячених болгарському транзиту, цей спадок практично не береться до уваги. Типовою рисою усіх робіт є схильність полідисциплінарного підходу, що є характерним для методологічного арсеналу соціальної історії.

Серед соціальних груп, чий образ в розвідках українських істориків (хай і в незавершеному вигляді) відтворювався на тлі тривалого історичного часу (аж до початку XXI ст.), слід назвати освічену верству населення, передусім інтелігенцію. Він відображений у працях про історичні контакти як на двосторонній³², так й на багатосторонній основі. Грунтовний фактичний матеріал, що їх ілюструє, відобразив через просвітницько-пропагандистську активність цієї соціальної групи її функцію культурного посередника на різних етапах відносин. Дослідники розглядали культурно-посередницьку діяльність болгарської освіченої еліти в двосторонньому обміні з часів середньовіччя³³ й до кінця 80-х рр. XX ст.³⁴. Було з'ясовано, що саме за доби болгарського Відродження одним із результатів такої діяльності сталося перетворення соціально-психологічної компліментарності болгарського та українського народів на їх співробітництво³⁵. Визначалося місце освіченої верстви не тільки у обміні художніми та духовними цінностями, але й в рецепції ідей соціалізму, досвіду класової боротьби, зокрема на початку XX ст. – до Першої світової війни³⁶. Вперше в українській історіографії на тлі історичних особливостей розвитку болгарського етносу, починаючи від встановлення османського панування (кінець XIV ст.) до поновлення власної державності після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., подана докладна характеристика такої соціальної групи, як болгарське учительство (джерела формування, освітньо-кваліфікаційний рівень, система цінностей – працелюбність, жертвовність, нехтування матеріальними благами, орієнтація на духовні цінності)³⁷.

Стосовно подальших періодів, то акцент було зроблено на політичних зв'язках інтелігенції через аналіз соціального складу правочентристських політичних партій на межі XIX–XX ст. та політичних режимів «короткого XX ст.»³⁸. А вже майже до середини XX ст. та у 1990-ті–2000-і рр. специфіка політичного життя в Болгарії, де соціальна диференціація маси населення не була високою, полягала у тому, що практично усі соціальні групи делегували своїх представників до різних організацій³⁹. Не була винятком із цього правила освічена верства, яка професійно займалася інтелектуальною працею та в межах політичних рухів, партій контактувала з представниками інших соціально-професійних груп. Пояснюючи факт розпоршеності по різних політичним партіям представників однієї й тієї ж соціальної верстви, дослідники беруть до уваги не тільки соціальне становище, але й різні соціодемографічні характеристики⁴⁰.

Соціальні функції болгарської інтелігенції в суспільстві українські історики розглядали через функціонування освіти. В другій половині 1980-х–2000-х у розвідках українських істориків з'явилися дослідження, які розвивали традиції вивчення цього соціального інституту, закладені в попередню добу, стосовно вищої та загальноосвітньої школи й професійної освіти⁴¹. З'ясовано інфраструктуру та ступінь суспільної ефективності цих галузей освіти на тлі співвідношення⁴² національної традиції та політичних режимів другої половини XX ст.

Вперше у сучасній українській болгаристиці селянство кінця XIX–XX ст. стало об'єктом самостійного вивчення. У дослідженні О. В. Крапівина (1988), присвяченому О. Стамболійському, лідеру Болгарської землеробської народної спілки – однієї із найбільш впливових політичних партій країни, розкриті чинники соціалізації представника освіченої селянської верстви – вплив оточення, традиційні цінності (праця, освіта) та соціальні ілюзії селянства, зафіксовані ідеологією аграризму⁴³. Висловлені у згаданій розвідці спостереження щодо соціально-психологічних особливостей селянства (недовіра лідерам, відчуження, невпевненість, схильність до традиційної соціальної дії) знайшли свій розвиток у наступних працях дослідника⁴⁴. Соціальний статус та характеристика цього класу визначається через відносини власності, ступінь соціальної диференціації (низька), дискримінаційну політику держави (шляхом оподаткування з боку держави). У подвійній соціальній природі (працівник – власник) О. В. Крапівін цілком справедливо вбачає одну з причин кризи влади «землеробів». Внутрішньофракційна боротьба у БЗНС може слугувати показником ступеню соціальної консолідації та солідарності болгарського селянства. При цьому теза дослідника про вищий, ніж в решті країн Європи, рівень усвідомлення болгарським селянством своїх інтересів, є цілком обгрунтованою⁴⁵.

У порівнянні з попередніми етапами розвитку української болгаристики у досліджувані роки значно менша увага приділялася робітничій верстві. Зокрема, впродовж 1955–1960 рр. майже чверть історико-болгаристичних публікацій посвячувалися становищу та політичній боротьбі робітничого класу з 90-х рр. XIX-го до середини XX ст.⁴⁶. У 1990–2000-х до цієї проблематики інтерес взагалі згасає. Пояснюється це не лише зміною пріоритетів, коли в науку увійшли теми, що були раніше табуйовані, але й змінами самої парадигми історичних досліджень. Наприкінці XX – на початку XXI ст., як і раніше, залишалася не вирішеною проблема чисельності робітничого класу за часів III Болгарського царства. У марксистській історіографічній традиції чисельності тієї чи іншої соціальної верстви завжди приділялася пильна увага, оскільки пов'язувалася із з'ясуванням впливу її у суспільстві (навіть якщо пряма залежність чисельності і впливу не спостерігалася). Поширення соціальних меж стосовно тих, кого слід вважати робітником у Болгарії доби індустріального суспільства, була типовою і для радянської, і для болгарської науки до початку 1990-х рр. Невирішення цього питання, на що прямо вказувалося дослідниками⁴⁷, змушувало оперувати завищеними кількісними характеристиками робітничої верстви⁴⁸ та мало одним із своїх опосередкованих наслідків складнощі у з'ясуванні характеру політичних режимів у Болгарії між двома світовими війнами. Натомість дослідники наводять чисельні дані, які є підґрунтям для визначення певних рис болгарського робітництва. Зокрема, була віддана данина такій формі соціальної активності робітників 1900–1930-х рр., як пролетарська солідарність⁴⁹. Стосовно періоду «реального соціалізму» дослідники оперують багатим фактичним матеріалом, який на тлі двосторонніх радянсько-болгарських відносин може представляти інтерес з точки зору з'ясування мотивів до праці та задоволеності від неї осіб, зайнятих на промисловому виробництві⁵⁰.

У досліджуваній період найбільш цілісна та вичерпна картина буття болгарського суспільства представлена добою 1990–2000-х рр.⁵¹. Стосовно теми, яку винесено у назву, українські науковці узагальнили багатий фактичний матеріал щодо стану суспільства, де були ослаблені традиційні та звичні форми соціальних зв'язків, на тлі спроб здолання кризових явищ і політичної модернізації. У їхнє поле зору вперше потрапили соціальні групи циган та мусульман⁵². У цих розвідках спостерігаємо заперечення характерної для соціальної історії позитивної оцінки ролі держави для суспільства, особливо першого етапу трансформації (до 1997 р.). В. І. Бурдяк прямо називає політику антинародною⁵³. Повалення режиму Т. Живкова не привело до зростання рівня життя та покращення його якості. Проте причини, чому політичні лідери, які орієнтувалися на стандарти західної демократії, діяли всупереч своїм програмам, не розкриваються. Соціально-психологічні чинники такої політичної поведінки розглянуті російською дослідницею Н. В. Коровіциною⁵⁴. Вона обґрунтувала тезу про те, що перші спроби реформ здійснювалися поколінням інтелектуалів, представниками так званої «масової інтелігенції», які були орієнтовані на пріоритет духовних цінностей над матеріальними, прагнули демонтувати все, що нагадувало б повалений режим, заради звільнення місця для ствердження громадянського суспільства. Цей демонтаж і виявився у тій державній політиці, яка неминуче приводила до кризи у суспільстві через нехтування матеріальними чинниками.

Отже, у досліджуваній період, всупереч складнощам, зформований у попередню добу, яка співпала у часі з розквітом соціальної історії у світовій науці⁵⁵. Сталий інтерес українських науковців до соціально-історичної практики болгарського народу на різних її етапах набув подальшого розвитку. Попри те, що сюжети із соціальної історії Болгарії не виявилися об'єктом спеціального вивчення та були «замкнені» на політичну історію впродовж другої половини 1980-х – першого десятиліття 2000-х рр., вони постійно знаходилися у комунікативному полі української болгаристики. За умов парадигмальних змін наукового пошуку, коли виникли широкі можливості для суб'єктивної, а часом антинаукової інтерпретації минулого, вдалося зберегти вже набуті традиції вивчення соціальної історії Болгарії як довготермінових макропроцесів (модернізація), політичних взаємодій окремих соціальних верств, соціальної ролі держави, окремих соціальних інститутів. З цієї точки зору узагальнення вивчення соціальної історії Болгарії українськими фахівцями наближає до вирішення загально-філософської проблеми щодо з'ясування механізмів спадковості історичного знання за кризових явищ в науці та їх подолання, зокрема за допомогою рецепції західної соціальної науки та гуманітаристики вітчизняним науковим простором.

Якщо говорити про пріоритети предметно-тематичного кола соціальної історії, то акцент робився на окремі соціальні групи (перш за все з достатньо високим рівнем освіти у відповідності до стандартів кожної історичної доби). Наголошувалося на зв'язку між невисоким ступенем соціальної диференціації болгарського суспільства та особливостями політичної модернізації Болгарії XIX – першої половини XX ст. Взаємодії між окремими соціальними групами, система соціальних зв'язків не надто часто потрапляли в поле зору українських дослідників. Незважаючи на фрагментарність та відсутність інформаційної цілісності, за способом наукових спостережень, жанровим розмаїттям дослідження українських учених сприяли створенню компаративно впорядкованої соціальної картини болгарської етнічної спільноти на шляху перетворення її в націю та розбудови власної державності у XIX–XXI ст. Вони також є свідченням розширення та збільшення маси наукового знання у галузі болгаристики. Їх результати кореспондуються з висновками болгарських науковців.

¹ Бродель, Ф. *Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.* Т. 3. М., 1991, с. 11.

² Атанасова, В. *Диалогът между история и социология и развитието на социална история // Историческо бъдеще.* – 1998. – № 1. – С. 125–126.

³ Лаас, Н. І. *Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр.* // *Український історичний журнал.* – 2010. – № 4. – С. 170–172.

⁴ Заарнюк, А. *Історія після linguisticturn: або про те як соціальна історія стала культурною.* – URL: www.uchni.com.ua/istoria/265-index.htm (дата звернення 27.10.2013).

⁵ Савельева, И. М. *Теория исторического знания / И. М. Савельева, А. В. Полетаев.* СПб. – М., 2008, с. 105, 113.

⁶ Дечев, Ст. Третаевропейска конференция по социална история // Балканистичен форум. – 2001. – № 1–2–3. – С. 252.

⁷ Орлов, И. Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. М., 2012, с. 82.

⁸ Атанасова, В. Вказ. праця., с. 125.

⁹ Уваров, П. Доклад. – URL: www.hse.ru/news/recent/38007787.html (дата звернення 24.09.2013).

¹⁰ Марчева, И. Исследования по социална история на България през XX в. в историографската перспектива на периода 1990–2005 г. // Историческата наука в България – състояние и перспективи: Материали от кръглата маса по повод днкетно проучване «Историци за историята», проведено на 23–24 ноември 2005 г. в Института по история при БАН, София. / Съст. и науч. ред. А. Запрянова, Б. Нягулов. И. Марчева. София: Ин-т по история при БАН, 2006, с. 164.

¹¹ Стельмах, С. Українська історіографія в міжнародному порівнянні / С. Стельмах, Г. Хаусман. – URL: www.history.org.ua/index.php?article=socium_2002_1_245 (дата звернення 28.10.2013).

¹² Савельева, И. М. Теория исторического знания, с. 114.

¹³ Марчева, И. Исследования по социална история, с. 165.

¹⁴ Таран, Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.

¹⁵ Кудряченко, А. І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 182.

¹⁶ Тишков, В. А. Новая историческая культура // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2. – С. 3–24.

¹⁷ Кока, Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 18; Савельева, И. Присутствие и отсутствие // Национальная гуманитарная наука в мировом контексте: опыт России и Польши // Отв. ред. Е. Аскер, И. М. Савельева. М.: Издательский Дом ГУ ВШЭ, 2010, с. 12.

¹⁸ Калениченко, П. М. Вивчення історії Болгарії на Україні // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 108.

¹⁹ Иванцев, И. Д. Советская историография социально-экономического и политического развития Болгарии между двумя мировыми войнами: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1986, 23 с.; Доронченков, А. И. Советская болгаристика в системе общественных наук // Болгаристика в системе общественных наук: тезисы докладов и сообщений II Всесоюзной конф. по болгаристике. Харьков, 5–7 февраля 1991. Харьков, 1991, с. 8–11.

²⁰ Станчев, М. Г. Некоторые теоретико-методологические аспекты истории болгаристики // Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: III Дриновские чтения 25–27 октября 1994 г. Харьков, 1994, с. 3–4; Яровий, В. І. В. А. Жебокрицький – професор Київського університету імені Тараса Шевченка // Дриновський збірник / Дриновський збірник. Т. 2. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2008, с. 292–295.

²¹ Станчев, М. Г. Некоторые вопросы истории развития болгаристики как науки // Дриновський збірник / Дриновський збірник. Т. 2. С. 9–16; Сайпанова, А. О. Науково-педагогічна діяльність С. І. Сідельнікова: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2012, 23 с.; Пачев, С. І. Історія болгарських сіл Північного Приазов'я у працях М. Д. Дихана // Болгари Північного Причорномор'я. Мелітополь–Велико Тирново, 2010, с. 119–129.

²² Пачев, С. І. Тематичні пріоритети української історичної болгаристики // Гуржіївські історичні читання. – Вип. 4. – Черкаси, 2011. – С. 46–47.

²³ Наприклад: Павленко, В. В. Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. Київ, 1995, с. 74, 93, 94, 101, 162.

²⁴ Наприклад: Чорній, В. П. Історія Болгарії. Львів, 2007, 404 с.; Миколенко, Д. В. Правоцентристські партії у системі політичної влади князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2008, 148 с.; Мілова, М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант. Одеса, 2005, с. 9–166.

²⁵ Осаджа, И. С. Основные направления научных исследований черновицких политологов в области болгаристики // Дриновський збірник / Дриновський збірник. Т. 1–5. – Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2011, с. 592–595;

²⁶ Галун, Н. Г. Суспільно-політичні та історичні погляди Христо Ботева: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1996, 24 с.; Лобанова, М. В. Участь Кристо Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії (1903–1912): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харков, 1997, 23 с.; Посохова, Л. Ю. Церковная жизнь Болгарии глазами российского священника // Дриновський збірник / Дриновський збірник. Т. 3. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2009, с. 78–84.

²⁷ Крапивин, А. В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. М., 1989, 183 с.; його ж. Димитр Драгиев: жизнь, судьба, учение. Донецк, 1999, 182 с.

²⁸ Чорній, В. П. Історія Болгарії. Львів, 2007, 404 с.; Свириденко, В. Социально-экономическое положение болгар в составе Османской империи как фактор подъема болгарского революционного движения в середине 70–х гг. XIX в. // Болгарите в Северното Причорноморие. Исследования и материалы. Т. 10. Одеса–ВеликоТърново: Изд. «Фабер», 2009, с. 76–77, 79.

²⁹ *Татоли, Т. В.* Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939). Луганск, 2010, с. 16, 17, 18, 21, 25, 35, 212.

³⁰ *Тодоров, И. Я.* Євроатлантична модернізація Болгарії як складова модернізаційних процесів // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. 4, с. 375–376; *Щербань, П. М., Щербань Т. Ю.* Турецько-мусульманське питання як фактор загострення соціально-політичної кризи в Болгарії // Гуржівські історичні читання. – Вип. 6. – Черкаси, 2013. – С. 377–379.

³¹ *Татоли, Т. В.* Причины и условия победы авторитаризма в Болгарии в межвоенный период // Дриновски сборник / Дриновський збірник. Т. 3, с. 254; *Бурдяк, В. І.* Республіка Болгарія на зламі епох. Політична трансформація суспільства. Чернівці, 2004, с. 365.

³² *Полецук, Т. С.* Болгаро-українские общественно-политические связи (1878–1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львов, 1986, 18 с.

³³ *Шнік, І. С.* Руський митрополіт Кипріян (До питання болгарсько-українських релігійно-культурних зв'язків XIV – XV ст.) // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. 3. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2009, с. 390–399; *Шнік, І. С.* Болгаро-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV – перша половина XV ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львов, 2009, 18 с.

³⁴ *Докашенко, Г. П.* Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. Горлівка, 2008, с. 227–252.

³⁵ *Субботін, В. М.* Вплив відродження болгарської державності на розвиток зв'язків громадськості України і Болгарії(1878–1885): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997, 22с.; *Станкевич, В. В.* Україна і болгарське національне відродження: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1998, 18 с.

³⁶ *Татоли, Т. В.* Российско-болгарские революционные связи (1900–1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Киев, 1986, 20 с.

³⁷ *Докашенко, Г. П.* Вказ. праця, с. 46–47.

³⁸ *Докашенко, Г. П.* Вказ. праця, с. 50–51, 52, 60, 68, 69; *Миколенко, Д. В.* Правоцентристські партії, с. 35–42; *Татоли, Т. В.* Авторитаризм, с. 92–93, 192, 316; Ї ж Концепція «нового государства» «деятелей 19 мая»: політико-правовий аспект // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. 4, с. 254.

³⁹ *Миколенко, Д. В.* Вказ. праця, с. 36–42; *Бурдяк, В. І.* Республіка Болгарія на зламі епох, с. 185.

⁴⁰ *Миколенко, Д. В.* Вказ. праця, с. 114; *Бурдяк, В. І.* Республіка Болгарія на зламі епох, с. 290–295.

⁴¹ *Докашенко, Г. П.* Вказ. праця, с. 37–45, 143–204; *Каптур, А. В.* Розвиток систем підготовки кваліфікованих кадрів Болгарії і Польщі (кінець XIX – XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2011, 35 с.; *Луханіна, Т. В.* Розвиток вищої школи в НРБ // Український історичний журнал. – 1988. – № 2. – С. 126–133.

⁴² *Бредіхін, А. В.* Рецензія на монографію: Докашенко. Г. П. Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. Горлівка, Видавництво ГДПШМ, 2008. 288 с. // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. 4, с. 576–577.

⁴³ *Крапивин, А. В.* Александр Стамболийский, с. 8–44.

⁴⁴ *Крапивин, А. В.* Человек и социум в современном мире: материалы межрегионального научно-практического семинара, март 1992. Ч. 3. М. – Донецк, 1992, с. 58–60; його ж. Болгарська народна землеробська спілка у політичній боротьбі першої чверті XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1996, 35 с.

⁴⁵ *Крапивин, А. В.* Димитр Драгиев, с. 15, 48, 50, 32.

⁴⁶ Підраховано за: Балканистика в Украинской ССР. Библиографический указатель. 1917–1980 / Составители: Д. Димчева-Вирчева, А. Т. Балабушевич, М. И. Кирсенко. Киев: Издательство «Наукова думка», 1983, 239 с.; Историческа болгаристика в чужбина. 1944–1980: библиографски справочник. / Съст. Ц. Славчева. София: Изд. на БАН, 1983. 1002 с.

⁴⁷ *Самыгин, С. И.* К вопросу об оценке численности рабочего класса НРБ в середине 40-х гг. XX в. в болгарской историографии // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии и культуры Болгарии, истории болгаристики: тезисы докладов, 25–27 октября 1994. Харьков, 1994, с. 78–79.

⁴⁸ *Татоли, Т. В.* Авторитаризм, с. 20.

⁴⁹ *Татоли, Т. В.* Солідарність болгарських трудящих з боротьбою народних мас Росії проти самодержавства в період революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. – 1986. – № 9. – С. 101–107; *Повленко, В. В.* Вказ./ праця, с. 87–88, 91.

⁵⁰ *Тумаков, А. И.* Болгаро-советское сотрудничество на интеграционных объектах с СССР (1967–1985): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харьков, 1989, 16 с.; *Черний, В. А.* Зміцнення співдружності робітничого класу СРСР і НРБ // Український історичний журнал. – 1988. – № 12. – С. 85–88; *Комар, Я.* Трудовая миграция болгар в Донбасс // Болгари Північного Причорномор'я: матеріали XI Міжнародної наукової конференції. Мелітополь–ВеликоТирново, 2010, с. 69–72.

⁵¹ *Мілова, М. І.* Вказ. праця; *Бурдяк, В. І.* Республіка Болгарія на зламі епох; *Бурдяк, В. І.* Регіональні особливості становлення громадянського суспільства в пост-соціалістичних країнах Центрально-

Східної Європи // Політологічні та соціологічні студії. Т. 9. Чернівці: Букурек, 2010, с. 282–292; Жуковська, А. О. Правові основи участі інститутів громадянського суспільства у виборчому процесі в Болгарії // Політологічні та соціологічні студії. Т. 9. Чернівці: Букурек, 2011, с. 409–421; Прокопець, М. С. Трансформація і модернізація в Болгарії: сутність та взаємна залежність феноменів // Науковий вісник Чернівецького націон. ун-ту. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 272. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 262–268; Осадца, І. С. Зміни у правому спектрі партійної системи Республіки Болгарія початку ХХІ ст. // Історико-політологічні проблеми сучасного світу. Т. 15–16. Чернівці: Рута, 2008, с. 99–100.

⁵² Бурдяк, В. І. Болгарська модель вирішення етнічних конфліктів // Історико-політологічні проблеми сучасного світу. Т. 23–24. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т, 2011, с. 19–24; Осадца, І. С. Місце і роль циганської спільноти у сучасному болгарському суспільстві // Політологічні та соціологічні студії. Т. 3. Чернівці: Рута, 2005, с. 317–324.

⁵³ Бурдяк, В. І. Республіка Болгарія, с. 311.

⁵⁴ Человек на Балканах в эпоху кризиса сов этнополитических столкновений XX в. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин, Р. П. Гришина. СПб.: Алтейя, 2002, с. 147–161.

⁵⁵ Кока, Ю. Вказ. праця, с. 17.